

10. Resümee in slowakischer Sprache (slovenské resumé)

Stredoveký človek prežil väčšinu svojho života na sídlisku a v jeho blízkom okolí. Tu sa narodil, vyrastal, žil, pracoval a aj zomrel. Vzhľadom na redukované, poprípade regionálne vôbec nevyvinuté sídelné štruktúry vyššieho rangu, ako sú napríklad hradiská a mestá, môžeme agrárne sídliská označiť za základný hospodársky a spoločenský pilier vtedajšej spoločnosti. Absolútna väčšina obyvateľstva žila vo vidieckych sídlach. A práve takéto sídliská, ktoré sú v dobových písomných záznamoch takmer bez výnimky obchádzané, predstavujú hlavný objekt záujmu tejto práce.

Predkladaná publikácia je výstupom projektu „*Vergleichende geophysikalische und archäologische Strukturanalysen frühmittelalterlicher Offensiedlungen und Siedlungsräume im germanisch-deutschen und im slawischen Gebiet*“, ktorým sa autor zaoberal v rámci svojej dizertačnej práce, realizovanej na Goetheho univerzite vo Frankfurt nad Mohanom. V práci sa nachádzajú dve ťažiskové oblasti – analýza archeologicky skúmaných včasnostredovekých sídliskových lokalít, a mapovanie sídliskových štruktúr na zvolených náleziskách pomocou geofyzikálnych prospekčných metód.

Archeologická analýza sa sústreďuje na riešenie otázok spojených predovšetkým so štruktúrou zástavby, vnútorným členením, pôdorysným usporiadaním a veľkosťou vidieckych sídlisk. Zvláštna pozornosť je venovaná dôležitým typom objektov, ako sú obydlia, výrobné zariadenia, objekty súvisiace s agrárnou produkciou a studne. Analyzovaný súbor pozostáva z veľkoplošne archeologicky skúmaných sídliskových lokalít z obdobia včasného stredoveku. Zohľadnené boli iba náleziská s publikovanými plánmi a popismi nálezových situácií, objektov a nálezov. V štatistických analýzach neboli zohľadnené lokality, ktoré boli skúmané iba torzovito. Celý súbor pozostáva zo 183 sídlisk, 100 z nich sa nachádza na teritóriu západnej strednej Európy a 83 na území východnej strednej Európy. Celkový prehľad nálezisk so základnými údajmi prináša tab. 1. Podrobný popis jednotlivých sídlisk je obsiahnutý v katalógovej časti (kapitola 5).

Štúdiom vidieckych sídlisk sa v stredoeurópskom priestore zaoberali viacerí bádatelia. Porovnávacích štúdií nadregionálneho charakteru však nájdeme v odbornej literatúre iba niekoľko, a aj tie zväčša neprekračujú hranice súčasných politických celkov. Jediná štúdia zaoberajúca sa včasnostredovekými sídliskovými lokalitami v širokom stredoeurópskom priestore pochádza z pera Petra Donata a bola publikovaná pred viac ako 30-timi rokmi (Donat 1980). Danej problematike sa v tomto priestore ako celku žiadny autor odvtedy intenzívne nevenoval. Nespočetné terénne výskumy pritom ponúkajú možnosti nových analýz, interpretácií a záverov.

Cieľom predkladanej práce je sprostredkovať pomocou kritiky archeologických prameňov obraz o včasnostredovekých sídliskách v priestore strednej Európy. Pre ľahšie pochopenie pojmu „stredná Európa“ (Mitteleuropa) bolo využité aktuálne politické členenie regiónu. Rozumieme pod ním oblasť zahŕňajúcu územia dnešných štátov: Nemecko, Rakúsko, Poľsko, Slovensko, Česko a Maďarsko. Nielen z dôvodov enviromentálno-geografických a kultúrohistorických prepojení s dolnonemeckým priestorom, ale aj kvôli dôležitým archeologickým výskumom včasnostredovekých sídliskových lokalít, boli zohľadnené a do práce začlenené aj náleziská z Holandska. Celková skúmaná oblasť presahuje plochu o rozlohe 1 milión km².

Chronologický rámeč nášho bádania tvorí včasný stredovek. Fixný začiatok ani koniec pre toto obdobie na skúmanom teritóriu neexistuje. Na západe je dolná hranica stanovená etablovaním Franskej ríše a upevnením hraníc medzi germánskymi kmeňmi po turbulenciách obdobia sťahovania národov. Na východe je to objavenie sa najstarších pamiatok slovanského charakteru v 6. storočí. Horná hranica spadá do obdobia veľkých politických zmien a vzniku nových štátov (Otonska ríša, Poľsko, Čechy a Uhorsko) na území strednej Európy v 10. storočí. Celý časový úsek zaberajúci približne polovicu jedného tisícročia môžeme rozdeliť na niekoľko fáz. Na západe zodpovedá táto epocha merovejskému, karolínskému a otonskému obdobiu. Vo východných regiónoch je chronologické členenie pomerne nejednotné. V skúmanom období zodpovedá približne: včasno-slovanskému a stredoslovanskému obdobiu (Poľsko a polabskí Slovania), včasnej a strednej dobe hradištnej (Čechy a Morava), dobe avarskej, karolínskej a čiastočne aj arpádovskej (Maďarsko) a včasnoslovanskej, veľkomoravskej a povelkomoravskej (Morava, Slovensko). Z hľadiska vývoja stavebnej kultúry nepredstavuje 10. storočie žiadny výrazný medzník. Napriek tomu môžeme toto obdobie označiť ako začiatok novej epochy s postupne sa meniacimi geopolitickými a sociálno-ekonomickými podmienkami. Skúmaný chronologický rámeč preto celkovo zaberá obdobie od 6. do 10. storočia.

V rámci práce sa často vyskytuje delenie strednej Európy na západnú a východnú. Toto členenie spočíva nielen na geografických, ale aj etnických rozdieloch. Pre západnú strednú Európu preto používame aj pomenovanie „germánsko-nemecká oblasť“, zatiaľ čo pre východnú sa zaužíval termín „(západo-) slovanské územie“. Situácia v oboch oblastiach je pritom pomerne komplikovaná. Západnú časť strednej Európy osídlili počas obdobia sťahovania národov rôzne germánske kmene. Tie boli postupne podmaňované a do konca 8. storočia všetky začlenené a integrované do Franskej ríše. Avšak aj potom si tieto kmene v rozličnom rozsahu uchovávali

vlastné tradície a jazyk. Celkový obraz oblasti charakterizovalo päť hlavných kmeňových území. Na severe sídlili Sasi, južne a západne od nich sa rozprestierali sídla Frankov, pobrežné oblasti obývali hlavne Frízi, juhozápad ovládali už od doby rímskej Alemáni a na juhovýchode žili Bavori. Východné oblasti strednej Európy osídlili postupne slovanské kmene. Ako heterogénne územie môžeme označiť Panónsku nížinu. V druhej polovici 6. storočia tu Avari vytvárajú svoj kaganát, v rámci ktorého žili okrem nich Slovania, Kutriguri, Gepidi či zvyšky antického obyvateľstva. Na prelome 9./10. storočia sa do Karpatskej kotliny sťahujú Maďari a postupne sa usadzujú vedľa domácich skupín obyvateľstva.

Etnický pôvod obyvateľstva, a s tým spojené zvyky a tradície zakorenené v stavebnej kultúre, zohrávajú pri formovaní sídiel dôležitú úlohu. Vo všeobecnosti ovplyvňujú vzhľad vidieckeho sídliska rôzne historicko-kultúrne, hospodárske, sociálne a prírodné faktory. Pri etnicky príbuzných skupinách sú tieto faktory zväčša rovnaké, alebo prinajmenšom podobné. Na základe tohto predpokladu bolo možné rozdeliť skúmané teritórium na dve samostatné, etnicky rozdielne oblasti. Pokiaľ zostaneme pri zjednodušenom modeli: Germáni na západe a Slovania a nomádske národy na východe, budeme schopní, rozlíšiť a analyzovať všetky základné rozdiely v stavebnej kultúre medzi týmito dvomi oblasťami. V rámci území s etnicky premiešanými skupinami obyvateľov, avšak rovnakou materiálnou a stavebnou kultúrou, ako sa to v priebehu dejín pravidelne opakuje napríklad v Karpatskej kotline, musí zostať otázka synchronizácie sídliskových štruktúr s etnickými skupinami bokom. Vychádzame pritom z predpokladu, že etnikum nemožno klásť s archeologickou kultúrou na jednu úroveň. Ako príklad možno uviesť obyvateľstvo žijúce na území Avarskeho kaganátu. Z etnického hľadiska sa jednalo o heterogénny konglomerát. Tým, že sa nachádzalo pod jednou sférou moci a v spoločnom výrobnom a spotrebnom okruhu avarskej ríše, prevzalo na miestne podmienky transformovanú materiálnu kultúru Avarov. V takomto prípade potom môžeme hovoriť o kultúre obyvateľov Avarskeho kaganátu, a nie o kultúre jedného etnika. Pri detailnom sledovaní všetkých dostupných prameňov sa síce dopracujeme k rozdielom prameňoch z odlišných etnických základov, v zásade však musíme takéto regióny väčšinou označiť za kultúrne okruhy s rovnakou stavebnou kultúrou.

Najdôležitejším stavebným elementom každého sídliska sú objekty slúžiace k bývaniu – obydlia. Pri porovnaní obytných stavieb z východnej a zo západnej časti strednej Európy zistíme na prvý pohľad množstvo rozdielov. Domy v oboch skúmaných regiónoch sa od seba odlišujú v celej rade znakov, ktoré charakterizujú obytnú stavbu: v použitej stavebnej technike, konštrukcii, tvare pôdorysu a veľkosti. Jedinú zhodu nájdeme pri použití stavebnom materiáli, ktorým boli v oboch regiónoch takmer výlučne drevo a hlina.

Včasnostredoveká stavebná kultúra v germánsko-nemeckej sídliskovej oblasti plynulo nadväzuje na staršie tradície z doby rímskej a doby sťahovania národov. Jej hlavným rysom je predovšetkým prežívanie tradície budovania nadzemných domov kolovej konštrukcie. Vzhľad germánskeho domu vo včasnom stredoveku je pritom rôznorodý. Sledovať môžeme početné varianty stavieb, súvisiacich s rozdielmi regionálneho a chronologického charakteru. Typickú formu obydlia v holandsko-severonemeckom priestore predstavuje dlhý dom, zastrešujúci spoločne obytné priestory pre ľudí ako aj pre domáce zvieratá (Wohnstallhaus). Zo stredného a južného Nemecka jednoznačné dôkazy o tomto type domu nemáme. Z archeologických výskumov sú nám tu známe predovšetkým obytné stavby, v ktorých nebol priestor pre dobytok (Wohnhaus). Transformácia jednotlivých typov stavieb sa dá sledovať aj na ich chronologickom vývoji. Zjednodušene môžeme v období včasného stredoveku hovoriť o merovejskej a karolínskej stavebnej tradícii.

Archeologický obraz vidieckych sídlisk východnej časti strednej Európy je určovaný dvomi základnými typmi domov. Na území kultúry s keramikou pražského typu dominujú zahĺbené stavby približne štvorcového pôdorysu – zemnice (Grubenhäuser). V severnejšie položených zónach sú to zasa nezahĺbené budovy, zrejme zrubovej konštrukcie (ebenerdige Blockbauten). Medzi týmito dvomi typmi domov neexistuje jasne stanoviteľná geografická hranica. Vo viacerých oblastiach dochádzalo k prekrývaniu a miešaniu oboch typov. Výrazné regionálne ani chronologické rozdiely v rámci oboch typov objektov pritom počas celého včasného stredoveku nebadáť. Z pohľadu archeologického výskumu sa „slovanský“ dom vyznačoval vysokou mierou stability a kontinuity. Tvar, veľkosť a konštrukcia domu sa počas celého včasného stredoveku nijako výrazne nemenili. Včasnostredoveké obydlia zrejme požiadavkám ich obyvateľov plne vyhovovali. Inak by sme si dlhodobé uprednostňovanie jednopriestorových zemnic a nadzemných zrubov u Slovanov a dlhých nadzemných domov kolovej konštrukcie u Germánov vysvetliť nedokázali.

Vo všeobecnosti sa „typický germánsky dom“ od „typického slovanského domu“ odlišuje takmer vo všetkých podstatných stavebnotechnických aspektoch. Podrobnosti ohľadne konštrukcie a typológie obytných stavieb prináša kapitola 2.1. Na tomto mieste sa v skratke môžeme venovať skôr otázke, ako na vzhľad obydlia vplyvajú každodenný život, spôsob hospodárenia a sociálne vzťahy obyvateľov sídliska, poprípade naopak, ako môžu byť tieto faktory z archeologických náleзовých situácií odvodzované.

K najdôležitejším znakom pri posudzovaní obydlí patrí veľkosť obytnej plochy. Domy z germánsko-nemeckých regiónov vykazujú v zásade väčšie rozmery ako domy zo slovanských oblastí. Rozdiely vo veľkosti domov v rámci oboch území existovali už na začiatku stredoveku v 6. storočí a pretrvali až do konca nami sledovaného

obdobia, to je do 10. storočia, respektíve pokračujú aj po tejto časovej hranici. Oba typy domov majú teda svoje korene v predchádzajúcich historických periódach. Plochy jednotlivých domov sa môžu v zásade podstatne líšiť. Odlišné rozmery pritom zaznamenávame nielen v rámci rôznych regiónov, ale aj na plochách jednotlivých sídlisk. V germánsko-nemeckých oblastiach sa tak môžeme stretnúť s pomerne malými domami o rozlohe niekoľkých metrov štvorcových, popri ktorých tu existujú domy s pôdorysmi s veľkosťou viac ako 100 m². Rozmery väčšiny známych domov sa pohybovali medzi 5 až 7 m na šírku a 10 až 25 m na dĺžku. V slovanskom prostredí nie sú rozdiely až také enormné. Pri nezahĺbených stavbách so zrubovou konštrukciou sa však dá veľkosť plochy domu iba odhadnúť. Obzvlášť to platí pre domy, ktoré sa dochovali iba vo forme plytkých, rôzne tvarovaných jám. Domy samotné museli byť aspoň o niečo väčšie, ako tieto jamy. Ich veľkosť môžeme potom odhadnúť na približne 10 až 25 m². Obytná plocha zahĺbených chat sa dá naproti tomu určiť úplne presne. V priemere je to 10 až 15 m².

Čo nám ale rozdiely vo veľkosti domov v jednotlivých regiónoch strednej Európy vlastne môžu prezradiť? Všeobecné závery o sociálnom statuse ich vlastníkov z nich usudzovať nemôžeme. Takáto interpretácia by bola možná iba pri rôzne veľkých domoch v jednej komunite. Na sídliskách v západnej časti skúmaného regiónu tak v takýchto prípadoch napríklad nemožno vylúčiť interpretácie, uvažujúce o domoch menších rozmerov ako o obydliach závislých, resp. neslobodných obyvateľov. Rovnako tak môže napríklad v severozápadných oblastiach svedčiť o statuse majiteľa domu počet miest pre ustajnenie dobytku. Tie totiž poukazujú na veľkosť stáda ktoré vlastnil. Vo východných oblastiach strednej Európy sa sociálna diferenciácia obyvateľov jednotlivých osád na základe veľkosti domu posudzovať nedá. A ak by sme sa o ňu aj pokúsili, dospejeme k záveru, že tu žiadna výrazná diferenciácia neexistovala. Domy s rôzne veľkou obytnou plochou síce nájdeme, nemáme ale žiadny doklad, že veľkosť domu zohrávala v tomto smere nejakú úlohu. Výhody, ktoré plošne nevelký, zato ale ľahko vyhrievateľný dom poskytuje, boli pre jeho obyvateľov očividne dôležitejšie, ako výhoda väčšieho obytného priestoru v dome väčších rozmerov. S istotou môžeme tvrdiť, že menšia plocha slovanských domov nesúvisí s nedostatočnými staviteľskými schopnosťami ich budovateľov. Často detailne dochované mosty, cesty a opevnenia dokladajú totiž u Slovanov vysokú zručnosť pri práci s drevom a schopnosť vyhotoviť omnoho komplikovanejšie a nákladnejšie konštrukcie ako sú domy.

Germánsky dom bol od slovanského na prvý pohľad väčší. Rozdiel vo veľkosti obytnej plochy na obyvateľa ale nemusel byť vždy až taký veľký, ako by sa mohlo na prvý pohľad zdať. V prvom rade nemôžeme vylúčiť, že jedna slovanská rodina vlastnila viacero obydlií. Celková obytná plocha niekoľkých zemníc mohla plochu jedného germánskeho domu dokonca prevýšiť. Pri porovnaní

jednotlivých stavieb z oboch oblastí sa javí ako najväčší problém určenie funkcie odkrytých domov, alebo ich častí. Za hlavný argument pri úvahách o obyvateľnosti objektu býva často uvádzaná prítomnosť vykurovacieho zariadenia. Aktivity, ktoré priamo s bývaním nesúviseli, môžeme tým pádom predpokladať v nevykurovanej časti domu alebo iných budovách. Pri domoch zo západných oblastí strednej Európy máme doložené časté členenie stavby na tri časti. V časti s vykurovacím zariadením môžeme predpokladať obytný priestor. Stredná časť domu bola najčastejšie využívaná ako pracovný alebo skladový priestor. Nálezy zvyškov deliacich boxov pre dobytok v jednej z okrajových častí domu dokladajú, že boli využívané ako maštale. Spolunažívanie človeka s domácimi zvieratami, zväčša dobytkom, pod jednou strechou, je typické predovšetkým pre oblasť severozápadného Nemecka a Holandska. V strednom a južnom Nemecku sa väčšinou nedajú sledovať žiadne výrazné rozdiely medzi obytnými a hospodárskymi budovami. Boxy pre dobytok z týchto oblastí nepoznáme, avšak občasné nálezy deliacich stien dokladajú členenie plôch domov. Aj v týchto domoch teda pravdepodobne existovali oddelené obytné priestory. Veľkosť obytnej plochy bola pri jednotlivých stavbách pomerne variabilná a môžeme ju odhadnúť na cca. 20 až 60 m². Pri stredne veľkých a veľkých domoch je ich obytná plocha niekoľkonásobne väčšia ako pri zemnicach z východných oblastí. Pri menších stavbách je už ale táto plocha so zemnicami plne porovnateľná. V niektorých prípadoch teda môžeme potvrdiť, že obytná plocha obydlií zo západnej a východnej strednej Európy je rovnako veľká, aj keď typovo a konštrukčne sa jedná o rozličné stavby. Rozdiely medzi germánskymi a slovanskými obytnými stavbami spočívajú teda v odlišnom využívaní ich plochy. Zatiaľ čo sa vo veľkých germánskych stavbách nachádzal popri obytnej časti aj dostatočne veľký priestor na praktizovanie rôznych pracovných činností, skladovanie zásob a ustajnenie dobytku, slúžili slovanské domy predovšetkým na bývanie. Domáce práce menšieho rozsahu ako tkanie, šitie a pod. tu boli samozrejme možné. Pre technicky náročnejšie činnosti v nich však priestor nebol. Pre ne boli budované samostatné objekty. Mohlo by sa jednať napríklad aj o zahĺbené chaty bez vykurovacieho zariadenia.

Zahĺbené chaty patria k bežným objektom aj v západných oblastiach strednej Európy. V porovnaní so slovanskými zemnicami, ktorých pôdorysy boli skôr kvadratického tvaru, je pre germánsky variant typický obdĺžnikový pôdorys. Najpodstatnejší rozdiel medzi oboma oblasťami však nespočíva v tvare, ale funkčnom využití tohto typu stavieb. V germánskych zemniciach v zásade nebývajú vykurovacie zariadenia, zatiaľ čo pre tie slovanské sú typické. Zemnice na sídliskách v germánsko-nemeckej oblasti môžeme preto považovať za hospodárske budovy. Aj tu nájdeme niekoľko výnimiek, koncentrovaných takmer výlučne na sídliskách v severozápadnom Nemecku. Vykurované zahĺbené chaty na niektorých sídliskách tejto oblasti dokonca tvoria veľkú časť

zo skúmaných objektov. K bežným objektom patria obývané zemnice aj na lokalitách vyššieho regionálneho významu, zameraných na remeselnú výrobu alebo obchod. V agrárnych sídliskách však boli takmer výlučne využívané iba ako hospodárske stavby. Nálezový inventár dokladá ich viacúčelové využitie. Doložené máme napríklad výrobu hrebeňov, spracovávanie koží, kostí, rohoviny, či dokonca jantáru. Nálezy strusiek umožňujú uvažovať o kováčskych dielňach, časté nálezy predmetov súvisiacich s výrobou textílií zasa pripúšťajú úvahy o tkáčskych zariadeniach. Zvyšky potravín ponúkajú indície pre interpretáciu týchto objektov ako skladovacie priestory. Škála aktivít, ktoré môžeme so zemnicami spájať, je široká. Musíme však zdôrazniť, že vo väčšine prípadov je presné určenie funkcie týchto objektov na základe nálezových situácií a získaného inventára nemožné.

Problematika obytných stavieb vo východných oblastiach strednej Európy je v porovnaní s tými západnými omnoho komplikovanejšia. Odhliadnuc od ľahko rozpoznateľných zemnic tvoria veľkú časť objektov rôznotvaré, často oválne jamy vaňovitého profilu, pri ktorých sa môžeme iba domnievať, k akým nadzemným objektom patrili a čomu slúžili. Bez jednoznačných indícií, ktorými by sme mohli našu argumentáciu podoprieť, sa všeobecne predpokladá, že boli súčasťou objektov s ľahšou nadzemnou konštrukciou alebo zrubových stavieb. Často sú interpretované ako zvyšky obytných stavieb. Pripisované sú im ale rôzne funkcie. Interpretované sú napríklad ako jamy pre vykurovacie zariadenia, pražiarne, zvyšky výrobných objektov, pivnice, zásobné jamy, či zahĺbené časti chlievov. Je veľmi pravdepodobné, že tieto nepravidelné až oválne jamy predstavujú objekty rôzneho charakteru. Ako už bolo spomínané, typické sú pre severnú zónu slovanských sídelných oblastí. Vyskytujú sa ale aj v južných oblastiach, v zóne so zahĺbenými kvadratickými zemnicami. Predstavujú tu odlišný, zatiaľ málo známy typ stavebnej konštrukcie.

Pri vyhodnocovaní výsledkov archeologických vykopávkov v slovanských oblastiach musíme vo všeobecnosti počítať s rôznorodou vypovedacou hodnotou získaných informácií. Zemnice a rôzne nepravidelné až oválne jamy ktoré sú interpretované ako obydlia by mohli v skutočnosti predstavovať iba časť z pôvodných sídliskových objektov. Na náleziskách s extrémne vhodnými podmienkami pre zachovanie organických materiálov, kde sa podarilo odкрыť v dreve zachované pôdorysy domov (napr. Groß Raden), sa totiž v týchto stavbách žiadne priehlbne ani jamy nenachádzali. Pri bežných archeologizačných procesoch by sa takéto stavby nijako nezachovali a boli by pre nás prakticky nezistiteľné. V akej miere sa tieto objekty na slovanských sídliskách včasného stredoveku vyskytovali, odhadnúť nedokážeme. V niektorých regiónoch boli možno úplne neznáme, v ďalších však mohli byť bežne rozšírené. Rovnaké konštatovanie platí aj pre jurty a ďalšie ľahké a prenosné konštrukcie, ktoré sú vo výnimočných prípadoch doložené z oblasti Karpatskej kotliny. Datované sú do

avarského ako aj arpádovského obdobia a súvisia s nomádskym a polonomádskym spôsobom života.

Neodlúčiteľnou súčasťou každého vidieckeho sídliska by mali byť objekty, ktoré priamo súvisia s rastlinnou výrobou a chovom dobytka. Objekty na skladovanie poľnohospodárskych produktov a objekty určené na ustajnenie domáceho zvieratstva nám dokladajú rozsah ako aj spôsob a druh agrárnej produkcie na jednotlivých sídliskách. Medzi západnou a východnou časťou strednej Európy existujú v tejto otázke značné rozdiely. V germánsko-nemeckej oblasti boli zásoby pre človeka a domáce zvieratstvo skladované v nezahĺbených, na povrchu zbudovaných stavbách – zásobníkoch (Speicher) a šopách (Scheunen), na koloch nad zem vyzdvihnutých sýpkach (gestelzte Speicher) a senníkoch (Ruttenberge, Diemen). Iba výnimočne bol využívaný podzemný spôsob uskladňovania zásob v jamách vyhlbených pre tento účel (Vorratsgruben) alebo v zemnicach. Rozmanitosť objektov na uskladňovanie agrárnych produktov súvisí s ich špecializáciou. Zatiaľ čo vyvýšené, na koloch situované silá, slúžili k skladovaniu obilia, využívali sa na povrchu zbudované objekty na uskladňovanie nevymláteneho obilia a sena.

Vo východných oblastiach strednej Európy sa s dokladmi povrchového uskladňovania agrárnych produktov stretávame iba zriedka. Potraviny, ktoré neboli určené na dlhodobé skladovanie sa uchovávali pravdepodobne vo vreciach, väčších nádobách alebo drevených debnách, uložených na podlahách domov. Stopy po objektoch ako sú napríklad nadzemné sýpky, šopy alebo senníky, ako ich poznáme z germánskeho prostredia, tu nenájdem. Či tu takéto objekty vôbec existovali je otázne. Naproti tomu tu bolo široko rozšírené skladovanie potravín v špeciálne pre tento účel vyhlbených jamách. Funkčné zaradenie veľkej časti jám dokumentovaných na plochách sídlisk býva často zložitá a otázne. V pôdoryse okrúhle a v profile charakteristicky hruškovo, vakovito alebo valcovito tvarované jamy, ako aj im podobné varianty, však môžeme s istotou označiť za zásobné jamy alebo obilné sýpky (Getreidesilos). Takéto silá patria k typickým objektom na sídliskách so zahĺbenými chatami. Na slovanskom území v severných oblastiach Poľska a severovýchodného Nemecka sa takéto jamy nevyskytujú a je nutné tu počítať s iným spôsobom uskladňovania zásob.

Veľké rozdiely medzi východom a západom môžeme sledovať aj v spôsobe ustajňovania a chovu domácich zvierat. Početné nálezy kostí domácich zvierat na stredovekých sídliskách sú dokladom intenzívneho chovu. Na sídliskách z germánsko-nemeckých oblastí sa bežne vyskytujú stavby interpretované ako stajne a maštale (Ställe). Z niekoľkých lokalít poznáme dokonca členenie takýchto objektov na samostatné boxy pre ustajnenie jednotlivých kusov zvierat. Zo sídlisk východnej strednej Európy však objekty, ktoré by sme mohli takto interpretovať vôbec nepoznáme. Niekedy bývajú za pozostatky maštali a chlievov interpretované dlhé a úzke jamy. Jednoznačné dôkazy nám však chýbajú. Dobytok tu mohol byť ustajnený v budovách s ľahkou konštruk-

ciou, ktoré nezanechali žiadne archeologicky zaznamenateľné stopy, alebo bol držaný počas celého roku vonku. Daná problematika si zasluhuje hlbšie štúdium. Pri súčasnom stave poznania musíme konštatovať, že stále, maštale ani chlievy na slovanských sídliskách jednoznačne doložiť nedokážeme.

Medzi západnými a východnými oblasťami strednej Európy existovali v stavebnej kultúre diametrálne rozdiely, vyplývajúce zo starších tradícií. Tieto rozdiely pretrvali bez výraznejšieho vzájomného ovplyvňovania počas celého včasného stredoveku. Rozdiely v stavebnej kultúre medzi germánskou a slovanskou sídelnou oblasťou poukazujú na rozdiely v spôsobe života vidieckeho obyvateľstva, ako aj na rozdiely v sociálnych a ekonomicko-hospodárskych vzťahoch vtedajšej spoločnosti. Ešte viac sú tieto rozdiely viditeľné pri sledovaní vnútornej štruktúry sídlisk v oboch regiónoch. Otázka pôdorysu a vnútornej štruktúry agrárnych sídiel v germánsko-nemeckom prostredí je úzko spojená s problematikou vývoja a diferenciacie hospodárskych dvorov (Hofanlagen). Tie tvorili najmenšiu, v zásade aj samostatne hospodáriacu a často aj sebestačnú sídliskovú jednotku. Hospodársky dvor pozostával z objektov plniacich rôzne hospodárske a sociálne úlohy. Patria sem dom, maštaľ, sýpka, šopa a poprípade aj rôzne výrobné zariadenia. Voči okoliu sa takýto dvor vymedzoval najčastejšie ľahkým plotom, palisádou alebo priekopou.

Napriek tomu, že hospodársky dvor môžeme v germánsko-nemeckej sídelnej oblasti označiť za typickú štruktúru, jednoznačne doložené sú len na niekoľkých málo lokalitách. Zo 100 analyzovaných sídlisk poznáme jednoznačne doklady dvorov iba na 19-tich z nich. Väčšina pochádza zo severných oblastí Nemecka a Holandska. Z južných regiónov poznáme iba ojedinelé, zväčša otvorené hospodárske dvory. Rozloha, tvar pôdorysu a vnútorná zástavba jednotlivých usadlostí môžu byť pomerne variabilné, v zásade ale vykazujú niekoľko podobných znakov. Pre wurty na pobreží Severného mora je typický spoločný výskyt dlhého domu s obydlím a maštaľou pod jednou strechou a studne situovanej v bezprostrednej blízkosti. Vedľajšie hospodárske stavby sa tu väčšinou nevyskytovali. Podobný typ hospodárskeho dvora je známy aj z vnútrozemia severozápadného Nemecka a Holandska. Väčšina usadlostí tu ale pozostávala, podobne ako v strednom a južnom Nemecku, z viacerých samostatných stavieb. Ich počet a typologická škála boli v jednotlivých prípadoch rôzne. Popri usadlostiach kde sa vedľa obydlia nachádzala iba jedna hospodárska budova sa stretávame s dvormi, ktoré disponovali viacerými zemnicami, senníkmi, šopami či sýpkami. Plocha usadlostí sa pohybovala väčšinou medzi 1 000 až 3 000 m². Poznáme ale aj menšie, ako aj väčšie hospodárske dvory. Najrozšírenejšiu formu predstavuje počas celého včasného stredoveku otvorený hromadný dvor s voľne rozptýlenými budovami (Hufenhof). V severozápadných regiónoch skúmaného územia sa predovšetkým od karolínskeho obdobia objavujú usadlosti, ktoré sú tvorené iba jedným domom

(Eindachhof). Iba výnimočne sa na včasnostredovekých agrárnych sídliskách objavujú uzavreté viacboké dvory (Mehrseitenhof). Najlepšie príklady tohto usporiadania budov pochádzajú z kmeňového územia Bavorov. Spájané sú s vyššou spoločenskou zložkou obyvateľstva, najčastejšie drobnou šľachtou.

Samostatne hospodáriace usadlosti, tak ako ich poznáme z germánsko-nemeckého prostredia, sú vo východných regiónoch strednej Európy úplne neznáme. Otvorené vidiecke osady tu zväčša pozostávajú z obytných stavieb, okolo ktorých sa zhlukujú ďalšie objekty rôzneho typu. Často nachádzame vedľa obydlí iba niekoľko zásobných jám a žiadne iné objekty. Jednoznačne doložené usadlosti síce chýbajú aj na väčšine sídlisk z germánsko-nemeckej oblasti, na ich prítomnosť však často poukazujú viaceré sídliskové štruktúry. Patria sem napríklad ohradenia dvorov vo forme stôp po plotoch (Hofabgrenzungen), rovnomerne cez sídliskovú plochu rozptýlené studne, ktoré zrejme patrili jednotlivým usadlostiam (Hofbrunnen), ako aj v malých skupinách koncentrované hroby, ktoré vznikli pochovávaním príslušníkov jednej domácnosti na im patriacej parcele (Hofgrablegen). Studne, hroby alebo oplotenia sa vyskytujú aj na sídliskách z východných oblastí strednej Európy, nemôžeme ich ale považovať za súčasť samostatných hospodárskych usadlostí. Rôzne lineárne štruktúry – stopy po plotoch, priekopy a žľaby – sa síce vo veľkej miere objavujú v oblasti Panónskej panvy, avšak iba ojedinele môžu byť interpretované ako štruktúry vymedzujúce hospodárske usadlosti ako je tomu napr. na lokalite Ménfőcsanak – Szeles-dűlő. Jednoznačné doklady palisád ohraničujúcich jednotlivé dvorce poznáme iba z politicko-hospodárskych centier ako sú napr. Břeclav-Pohansko alebo Zalaszabar-Boijúállás. Studne sa nachádzajú na sídliskách východnej strednej Európy pomerne zriedka. V prípade výskytu viacerých studní na jednom nálezisku sú tieto lokalizované prevažne do nižšie položených okrajových zón sídlisk, ako bolo pozorované napr. na lokalite Lebény – Kaszásdomb. Pri členení sídliska na samostatne fungujúce usadlosti by sme mohli očakávať, že studne budú rozptýlené rovnomerne po celej ploche sídliska. Žiadny takýto prípad nebol doteraz zaznamenaný. Rovnaké konštatovanie platí aj pre „Hofgrablegen“. Hroby rozptýlené po ploche sídlisk patria hlavne v mladších fázach včasného stredoveku síce k bežnému javu, jedná sa ale o samostatné hroby – napr. Šurany-Nitriansky Hrádok, alebo čiastočne preskúmané okraje regulárnych pohrebísk – napr. Komárno – Lodenice. Iná je situácia pri sledovaní daného javu na dôležitých mocenských centrách 9. storočia v strednom Podunajsku. Na lokalitách ako napr. Nitra alebo Břeclav-Pohansko sa skupinky hrobov objavujú pravidelne. Do vidieckeho prostredia sa tento jav, súvisiaci očividne s religiózne-sociálnymi premenami vtedajšej spoločnosti buď nedostal, alebo sa neodrazil v takej forme, ako to bolo v západných regiónoch strednej Európy.

Odlišný spôsob zástavby na germánskych a slovanských sídliskách včasného stredoveku je vyjadrením rozdielov

v sociálnych a vlastníckych vzťahoch. Samostatne hospodáriace usadlosti v germánskom prostredí sú výsledkom presadenia sa systému súkromného vlastníctva na obhospodarovanej pôde. Kolektívny charakter slovanských sídlisk je naproti tomu dôkazom malej sociálnej diferenciácie obyvateľov. Sídliská tu boli organizované skôr vo forme teritoriálnej obcí a jednotlivci obhospodarovanú pôdu nevladli. K štruktúrálnej premene vlastníckych vzťahov na feudálnych základoch došlo vo východných oblastiach strednej Európy až v období nástupu vrcholného stredoveku (v tomto období môžeme sledovať premenu osád na stredoveké dediny, pozostávajúce zo skupín samostatných usadlostí). V období včasného stredoveku tu môžeme pozorovať skôr kumulovanie objektov s rovnakou hospodárskou funkciou do samostatných areálov, čo poukazuje na spoločné vykonávanie určitých hospodárskych činností celou komunitou. Typické sú napríklad separátne vytvárané skladovacie okrsky – napr. Opolánky, alebo rozčlenenie plochy sídliska na obytný a hospodárske areály – napr. Bajč.

Výsledky archeologických výskumov však zároveň dokladajú, že včasnostredoveká slovanská spoločnosť bola aspoň čiastočne aj spoločenstvom súkromných vlastníkov. Dokladom pre takéto tvrdenie môže byť zjavná priestorová súvislosť medzi zemnicami a zásobnými jamami, doložená už zo včasnostredovekého obdobia. Obydlie a obilná sýpka tu tvorili základnú sídliskovú jednotku. Za samostatne hospodáriace jednotky (usadlosti) bývajú niekedy označované aj zoskupenia rôznych objektov, oddelené od ostatných objektov prázdnu plochou. S hospodárskymi dvormi z germánsko-nemeckej sídelnej oblasti sa však priamo porovnávať nemôžu. Vlastnícke vzťahy ako aj spoločenská štruktúra boli vo východných oblastiach strednej Európy diametrálne odlišné. Nálezy však dokladajú, že sídliská boli štruktúrované minimálne na úrovni malých rodinných jednotiek, ktoré boli aspoň čiastočne od zvyšku komunity nezávislé.

Rozdiely medzi západnou a východnou strednou Európou nájdeme aj pri posudzovaní veľkosti a pôdorysného usporiadania sídlisk. V germánskej sídelnej oblasti dominujú celkom jednoznačne zhukové sídliská s neusporiadanou štruktúrou zástavby (Haufendörfer). V menšom počte sa vyskytujú sídliská s radovým usporiadaním (Reihen-, Straßen-, Zeilensiedlungen). Iba v určitých regiónoch boli dokumentované sídliská s pravidelným geometrickým usporiadaním (geometrische Siedlungen) a sídliská s voľne rozptýlenou zástavbou (Streusiedlungen). Výnimočne boli dokumentované samoty, resp. majere, pozostávajúce iba z jednej usadlosti (Einzelhöfe). Určenie pôdorysného usporiadania na sídliskách z východných regiónov strednej Európy je omnoho komplikovanejšie. V severnej zóne s nezahľbenými zrubovými stavbami súvisia tieto komplikácie s identifikáciou domov. Na sídliskách so zemnicami dokážeme otázky pôdorysného riešenia agrárnych osád vo viacerých prípadoch riešiť, vzhľadom na chronolo-

gicky necitlivý nálezový materiál je ale aj tu pomerne problematické, zaznamenať tvar sídlisk v jednotlivých vývojových fázach. V zásade aj tu ale dominujú zhukové sídliská s neusporiadanou štruktúrou zástavby. K bežným formám patria aj sídliská s radovým usporiadaním a osady s voľne rozptýlenou zástavbou. V literatúre často zmieňované a pre slovanské obdobie ako typická pôdorysná forma postulované okruhlice (Rundlinge) sa ukázali iba ako okrajový zjav, ktorý sa v plnej miere presadí až v období vrcholnostredovekých kolonizačných prúdov.

Veľkosť sídlisk sa dá posudzovať z rôznych pohľadov. Čo sa týka rozlohy osídlenej plochy, v germánskej sídelnej oblasti sa môžeme stretnúť s malými samostatnými majermi s rozlohou cca. 1 000 m², až po rozsiahle, 200 000 m² veľké centrálné sídliská. Priemerná rozloha osídlenej plochy je 20 000 m² až 50 000 m². Najmenšie sídla vo východnej strednej Európe dosahujú iba niečo cez 100 m². Najväčšie známe sídlisko Roztoky však dosahuje 200 000 m². Väčšina skúmaných lokalít zaberala plochu o rozlohe 3 000 až 40 000 m². Ide však o celkovo osídlenú plochu, ktorá často vznikla kumuláciou viacerých sídliskových fáz. V jednotlivých časových výsekoch boli osídlené areály zväčša podstatne menšie. Vo všeobecnosti platí, že sídliská z germánsko-nemeckej sídelnej oblasti sú o niečo väčšie ako sídliská zo slovanského priestoru. Kritériá ako sú počet domov alebo počet hospodárskych dvorov nemožno pri porovnaní vzhľadom na odlišnosti medzi oboma regiónmi plne akceptovať. Môžeme iba všeobecne konštatovať, že sídliská v západnej časti strednej Európy pozostávali prevažne z 5 až 15 dvorov. Vo východnej časti zasa prevládajú osady s piatimi až desiatimi súčasne fungujúcimi domami. K pomerne veľkým rozdielom dospejeme pri odhadoch množstva obyvateľov jednotlivých lokalít. Pri samostatných usadlostiach a samotách musíme počítať iba s niekoľko málo členmi jednej domácnosti. Na stredne veľkých a veľkých sídliskách môžeme predpokladať populácie o veľkosti do cca. 100 obyvateľov. Existovali ale aj sídliská s pomerne väčším počtom obyvateľov. Predovšetkým v západných regiónoch strednej Európy je nutné počítať s bežne fungujúcimi vidieckymi sídliskami, ktorých populácia dosahovala 100 až 300 osôb.

Predložená publikácia ponúka všeobecný náčrt včasnostredovekej stavebnej kultúry a vývoja sídliskových štruktúr a foriem vidieckeho charakteru v stredoeurópskom priestore. Časový rámc ako aj geografická oblasť pertraktované v práci sú pomerne široké. Predkladané závery preto nemožno do detailov porovnávať s výsledkami zistenými pri štúdiu menších regiónov. Jednoznačne sa totiž ukázalo, že s meniacimi sa geografickými, hospodárskymi, sociálnymi, právnyymi a politickými podmienkami sa mení aj obraz ľudských sídiel. V skratke definovať včasnostredoveké sídliská vidieckeho charakteru preto ani nie je možné. Môžeme tu preto iba zopakovať tvrdenie, že niečo ako štandardné sídlisko v období včasného stredoveku neexistovalo.

Neoddeliteľnou súčasťou práce je aj kapitola 6, ktorá sprostredkováva publikované výsledky geofyzikálnych (magnetických) meraní na plochách stredovekých sídliskových lokalít, ako aj výsledky vlastných prospekcií. V minulosti nebola geofyzikálnemu prieskumu otvorených včasnostredovekých sídlisk venovaná prílišná pozornosť. Hlavnými príčinami tohto stavu bola slabá citlivosť meracej techniky a s tým spojená absencia pozitívnych výsledkov meraní. S neustále sa zlepšujúcim prístrojovým vybavením sa však stále častejšie darí zachytiť aj objekty, ktorých vypátranie by bolo pred nedávnym prakticky nemožné. Na základe výsledkov geofyzikálnych meraní sa môžeme zaoberať otázkami ako sú rozloha a vnútorná štruktúra sídlisk, hustota a charakter zástavby, a niekedy aj konkrétnym funkčným a chronologickým zaradením jednotlivých objektov.

Vypovedacia hodnota jednotlivých prospekcií môže byť diametrálne odlišná. Potvrdili to aj merania uskutočnené v rámci projektu. Na niektorých zo skúmaných lokalít bola lokalizácia a identifikácia archeologických objektov pomerne zložitá. K takýmto patria napríklad Bocheň, Břeclav – Líbivá, Chełm – Bielawin a Uhrusk. Archeologický výskum doložil na týchto lokalitách husté osídlenie z včasného stredoveku, ako aj z iných období. Magnetickým prieskumom sa tu podarilo zistiť viacero anomálií indikujúcich archeologické objekty, ich počet však isto nezodpovedá reálnemu počtu objektov na lokalite. Jednotlivé anomálie navyše vykazujú nízke magnetické hodnoty a dajú sa len veľmi ťažko identifikovať. Dá sa však jasne pozorovať aspoň hranica osídleného územia. Objekty sa koncentrujú na plochách mierne vyčnievajúcich nad okolitý terén a do nižšie položených miest už nezasahujú.

Dôvodov, prečo sa niektoré objekty na magnetogramoch ukázali a ďalšie nie, môže byť viac. Pri objektoch, ktoré sú menšie ako vzdialenosť meraných profilov môžeme predpokladať, že sa mohli nachádzať v priesto-

re medzi dvomi profilmi, alebo mohli byť zaznamenané iba čiastočne. Pozornosti mohli uniknúť aj plytké jamy, hĺbka ktorých je výrazne menšia ako mocnosť ornice nad nimi. Ornica samotná je totiž magneticky pozitívna. Jemné zahĺbenie do podložnej vrstvy tak nevyvolá žiadne výrazné zvýšenie magnetických hodnôt. Tak isto objekty, ktorých výplne sú presýtené materiálom z ich rozpadnutých stien, nemusia vytvárať žiadne výrazné anomálie. Materiálovo sú totiž veľmi podobné svojmu okoliu. Môžeme predpokladať, že dôvodom slabého magnetického kontrastu na lokalitách s pieskovým podložíom je aj čiastočné odplavenie magnetických zložiek výplní objektov ako sú ferrimagnetické minerály do okolia. Magnetický prieskum polôh situovaných na piesočných dunách nepriniesol v našom prípade totiž zďaleka také výsledky, ako prieskum lokalít situovaných na hlinitých a ílovitých pôdach.

Na viacerých lokalitách sa s pomocou magnetickej prospekcie podarilo zistiť množstvo cenných informácií, vypovedajúcich o charaktere zaniknutého osídlenia. Na jedinej v rámci projektu prospektovanej lokalite z germánsko-nemeckej oblasti – sídlisku Rottenburg am Neckar – „Wüstung Sülchen“ – sa podarilo miestami detailne prospektovať jednotlivé zahĺbené chaty, ako aj identifikovať a vyčleniť areály s nadzemnými objektmi, so zemnicami, a výrobnými objektmi. Na slovanskom sídlisku Klitschmar sa zasa na základe hustoty a rozptylu magnetických anomálií podarilo zistiť nielen veľkosť a tvar sídliska, ale aj rekonštruovať systém zástavby osady. Na magnetograme zo stredovekého sídliska v Lukáčovciach sa dá určiť počet, veľkosť a orientácia jednotlivých zahĺbených chat. O charaktere osídlenia vypovedajú aj magnetogramy z lokalít ako sú Drážovce, Zbehy alebo Zschernitz, kde boli identifikované početné archeologické objekty rôzneho tvaru a veľkosti. Predložené výsledky meraní podstatne rozširujú naše znalosti o jednotlivých lokalitách a sú aj podnetom pre ďalší výskum tejto problematiky.

11. Resümee in englischer Sprache (summary in English)

Medieval people spent most of their life in a settlement and in its close neighbourhood. Here they were born, grew up, lived, worked and died as well. With regard to reduced or in some regions even entirely absent settlement structures of higher rank, such as for example forts and towns, we can designate agrarian settlements as the most important economic and social pillar of the then society. The absolute majority of inhabitants lived in rural settlements. And these settlements, which were almost entirely omitted in contemporary written sources, represent the main topic of this work.

The presented volume is an output of the project „*Vergleichende geophysikalische und archäologische Strukturanalysen frühmittelalterlicher Offensiedlungen und Siedlungsräume im germanisch-deutschen und im slawischen Gebiet*“. This topic was treated by the author within his dissertation, which he has accomplished at the Goethe University of Frankfurt am Main. The work includes two main fields of interest – analysis of archaeologically examined early medieval localities, and mapping of settlement features at selected sites using the methods of geophysical survey.

Archaeological analysis is focused on solving questions associated above all with development structure, internal division, ground-plan layout, and extent of rural settlements. Special attention is paid to important types of features such as houses, manufacturing facilities, features related to agrarian production, and wells. The data set analysed consists of extensively excavated early medieval settlement sites. Only localities with published plans and properly described find situations, features and finds were taken into consideration. Those which were partly or insufficiently excavated were not included into statistical analyses. The whole data set comprises 183 settlements. 100 of them are situated in western Central Europe and the other 83 in eastern Central Europe. A general overview of sites including basic data is given in Tab. 1. A detailed description of individual settlements is provided in the catalogue section (Chapter 5).

Rural settlements in Central Europe were studied by several researchers. However, in specialised literature only a few comparative studies of transregional importance can be found and these, moreover, do not go beyond the borders of present-day political units. The only study dealing with the topic under review in broader Central European context comes from the pen of Peter Donat and was published more than 30 years ago (*Donat 1980*). Since then, in the given area as a whole the topic was not consistently treated by any other author. Countless excavations thereby offer many possibilities of new analyses, interpretations and conclusions.

The aim of this work is to present, with the help of the critique of archaeological sources, a picture of early medieval settlements in Central Europe. For better understanding of the term “Central Europe” the current political division of the region was used. Herewith we mean the territory of what is now Germany, Austria, Poland, Slovakia, Czech Republic and Hungary. Dutch localities were also taken into account and included, not only due to environmental, geographical and culture-historical links to Low German area, but also on the grounds of important archaeological excavations of early medieval settlement sites. The overall area has more than 1 million km².

The chronological frame of our research is represented by the Early Middle Ages. On the studied territory does not exist any fixed beginning or end of this period. The lower limit in the western part is determined by the emergence of the Frankish Empire and consolidation of boundaries between Germanic tribes after the turbulent Migration Period. In the east it is the occurrence of the earliest relics of Slavic origin in the 6th century. The upper limit falls within the period of great political changes and emergence of new states (Ottonian Empire, Poland, Bohemia and Hungarian Kingdom) on the territory of Central Europe in the 10th century. The whole time period, lasting approximately half a century can be divided into several phases. In the west, this time span corresponds to the Merovingian, Carolingian and Ottonian period. The chronological division in eastern regions is relatively varied. In the time under review it roughly corresponds to: Early Slavic and Middle Slavic period (Poland and the Elbe Slavs), Early and Middle Period of Strongholds (Bohemia and Moravia), Avar, Carolingian and partly also Árpád period (Hungary), and Early Slavic, Great Moravian and Post-Great Moravian period (Moravia, Slovakia). The 10th century does not represent any significant milestone in the development of building culture. This period, however, can be designated as the beginning of a new epoch with gradually changing geopolitical and social-economic conditions. The chronological frame under review thus involves a total time span from the 6th to the 10th century.

In this work, Central Europe is often divided into the western and the eastern part. This division is based not only on geographic but also on ethnic differences. The western Central Europe is thus also called the “Germanic-German territory”, whereas the eastern part is usually referred to as the “(western) Slavic territory”. The situation in both regions is thereby relatively complicated. The western part of Central Europe was inhabited during the Migration Period by various Germanic tribes. These were gradually subjugated and by the end of the